

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

Олександр Лисенко

●

ЗА ЛАШТУНКАМИ НЕВІДОМОЇ ВІЙНИ

Студьонова Л.В.

Слідами Чернігівського підпілля.

Ніжин, 2007. - 230 с.

В історичній пам'яті народу Друга світова війна відбилась у різних вимірах і виявах, поєднавши героїку і трагедійність, високі злети людського духу і примітивні рефлексії - зраду, дезерцію, відступництво, жорстокість. То тільки офіційна доперебудовна ідеологія і структурована за цією матрицею історіографія подавали війну в героїко-гларіфікаційному ключі, "приправляючи" її суворо дозованою "чорнухою" про "поліцаїв-садистів", "українських буржуазних націоналістів" тощо.

Ані справжньої мотивації дій більшовицьких керманічів, ані реальних причин поразок і незбагнених втрат Червоної армії, ані об'єктивної суспільно-політичної картини по обидві лінії фронту в тих книгах годі було й шукати. Жорстко сконструйована схема була покликана утверджувати переконання в тому, що Комуністична партія та її вождь Й. Сталін проводили єдино правильну, безпомилкову лінію, завдяки якій здобута перемога над нацизмом і фашизмом.

Саме тому Комісія з історії Великої Вітчизняної війни обмежила коло людей, матеріали про яких виявляла і нагромаджувала, виключно Героями Радянського Союзу та кавалерами орденів Слави, маршалами і генералами, а в архівах відклалися суто офіційні документи, які передавали, в основному, партійно-радянську візію війни.

Пересічний фронтовик, польовий командир, остарбайтер, мешканець окупованої території, військовополонений, евакуйований у глибокий радянський тил, партизан, український повстанець та інші категорії учасників війни залишилися мовби поза історією, пішли в небуття як такі, що не вписувалися у вироблені канони і порушували стрункність ідеологізованих побудов і тверджень.

Поступово війна обростала міфами про морально-політичну єдність народу, "переваги радянської системи та військового мистецтва", "всенародну боротьбу в тилу ворога" та інші. Користуючись атмосферою подвійної моралі, окомілювання, цифроманії і самомилювання, кмітливі авантюристи зуміли з нікому не відомих (незрідка з сумнівним минулим) осіб стати героями, орденоносцями, здійснити кар'єрний стрибок, а що найголовніше, монополізувати право проголошення істин в останній інстанції.

Особливо багато виявилось тих, хто в роки окупації нібито "активно боровся проти агресора у його тилу". До списків учасників антинацистського руху Опору, які склалися місцевими партійними і радянськими органами, намагалися

потрапити багато тих, хто перебував на зайнятій ворогом території. Адже відомо, яка підозра падала на цю категорію людей, з одного боку, і які соціальні дивіденди приносив статус партизана чи підпільника.

Попри те, що обласні комітети партії в цілому відповідально і критично сприйняли отриману інформацію і примусили місцевих функціонерів уточнити списки (після цього вони "схудли" в кілька разів), все ж у них залишилося чимало фіктивних "народних месників". У той же час чимало з тих, хто мав бути відзначений, залишилися без заслужених нагород, а незрідка й були омовлені і дискредитовані.

Дану сторінку війни супроводжував особливо густий шлейф перекручень, а то й відвертих фальсифікацій. "Дута" цифра - 500 тис. партизанів на території України - з подачі М. Хрущова увійшла в літературу й вимагала відповідного оформлення й підкріплення. На цій основі й творився цілий тематичний напрям, в якому вже важко було відділити зерна від полови.

Уже перші сторінки книги переконують в тому, що для дослідниці не існує напівтонів, евфемізмів, пом'якшених формул. Її дослідницьке й життєве кредо, очевидно, можна визначити як принципову позицію: біле називати білим, чорне - чорним. Усіх, хто служив на боці агресора й окупанта, вона характеризує дещо емоційним для наукової праці терміном - "запроданці".

Своєрідним прологом книги є спроба подати загальний контекст подій на фронті, боїв на території Чернігівщини, окреслити особливості окупаційного режиму у краї.

Можливо, вперше в науковій літературі (при всьому бажанні до неї не можна включати суто ідеологічні, звинувачувальні матеріали авторів, заангажована позиція яких не залишає жодних сумнівів) так відверто і гостро сказано про участь українців у німецьких каральних органах, хоча тут варто бути більш доказовим і аргументованим. Все ж шуцманшафт і допоміжна поліція хоч і виконували каральні функції, але, як правило, не залучалися до масових екстермінацій, зокрема проти єврейської людності. Відомо, охоронні та допоміжні поліційні підрозділи залучалися до виявлення, етапування та охорони бранців до місць утримання. Однак лише в поодиноких випадках - до розстрілів. Тут потрібно бути надзвичайно відповідальним й оперувати виключно доведеними, підтвердженими фактами.

Не можна обійти увагою підрозділ "Окупація очима дітей". Написані у січні 1944 р. учнями шкіл Чернігівського району твори на тему "Що я пережив під час німецької окупації" містять деталі й свідчення, які надзвичайно тонко передають характер нацистського режиму, почуття дітей, що пережили цей жахливий період.

Особливістю цих документів є те, що більшість неповнолітніх авторів пов'язувала окупаційний терор з діями партизанів. Мимоволі доводиться знову замислюватися над співмірністю реальних результатів дій "народних месників" та відплатних каральних акцій гітлерівців, після яких залишалися спалені села і сотні ні в чому не винних жертв нацистського терору.

Чи не вперше у вітчизняній літературі наводиться інформація про колонію для дітей від 10 до 15 років у с. Подусівці поблизу Чернігова. На перший погляд, це приклад креативної соціальної політики гітлерівської адміністрації, оскільки вона давала дах над головою, їжу, одяг і освіту дітям, які втратили батьків або займалися бродяжництвом. Насправді, нацисти готували для себе "гарматне м'ясо", відаючи тих, хто підростав, для підготовки і роботи в спецслужбах.

Частина третя - "Штрихи до портретів" - присвячена біографіям учасників антинацистського підпілля в Чернігові - О.К.Кирилюші, О.Є.Садовому, Г.О.Маркіну, Г.А.Іщенку, І.Г.Данилову, О.Д.Михайленку. У кожному міні-нарисі - не проста доля людей, що не опустили голову у складний час і знайшли в собі силу волі й мужність для спротиву.

Та найбільш насичена суперечливими матеріалами четверта частина - "Слідами Чернігівського підпілля". Власне тут - і події воєнної доби, і спроби їх інтерпретації різними людьми, і складні колізії у процесі пошуку історичної правди.

Кожен, про кого, йдеться у книзі, постає у світлі різноманітних фактів та епізодів, свідчень очевидців та друзів, офіційних та неофіційних документів.

Не вдаючись до конкретних морально-правових оцінок дій окремих людей та наведення їх прізвищ, все ж необхідно сказати про одну обставину, що зробила можливим історіописання на власний розсуд, маніпулювання історичними фактами, відверту фальсифікацію подій.

Творячи великий міф про війну (і, зокрема, той його сегмент, який присвячувався "всенародній боротьбі в тилу ворога"), партійна ідеологічна машина формувала умови для беззастережної глорифікації та романтизації цієї сторінки нашої історії. Якщо про невдачі і втрати згадувалось (причому якимось побіжно), то лише в контексті характеристики жорстокого окупаційного режиму і звинувачень у бік колаборантів. Серйозного аналізу причин провалів і поразок, тактики і стратегії боротьби із сильним і підступним ворогом, реальних здобутків "народних месників" у радянські часи майже не було. Зате видання, у яких славилась "керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії", заповнили бібліотеки й книгарні.

З'явилися нові жанри, які оптимально відповідали на ідеологічне замовлення, зокрема документальна повість. Залучивши письменників та публіцистів до історіописання (на відміну від професійних істориків вони, як той же Б. Гусєєв, отримували доступ до конфіденційної інформації, таємних архівних документів), держава отримувала відповідний продукт - квазіісторію з напівправдою, зміненими прізвищами, довільними поворотами сюжетів, які лише віддалено нагадували справжній алгоритм подій.

Майже повною вседозволеністю користувалися автори мемуарів, які вдавалися до послуг "ідеологічно витриманих" і слухняних літературних записувачів. Чи не це перетворило мемуарну літературу на вид історичних джерел, рейтинг довіри до яких нині практично впав до найнижчої позначки?

Уже на цих хитких "підвалинах" базувалась офіційна версія війни, зафіксована в масштабних великотиражних виданнях.

Л. Студьонова обрала невдячне завдання: чесно розібратися в цих запаморочливих крутозламах людських доль, амбіцій, взаємних звинувачень і сказати правду, якою б незручною для когось і деструктивною щодо "великого міфу" вона б не була.

Застосована нею методика переконливо свідчить, що мотивація її дій - суто дослідницька, громадянська і не має жодного стосунку до зведення рахунків, марнославства, особистих інтересів. Прагнення перевірити і зіставити кожен факт, осягнути обставини, в яких діяла та чи інша людина, віднайти ланки, що випали, навмисно приховувались або були створені зацікавленими особами, - ось те, що визначає особливості даної праці.

А те, що вона вийшла гострою, полемічною, зумовлене двома причинами - суперечливою діалектикою тогочасних подій, переплетінням у них героїчного і трагічного, з одного боку, і принциповістю та прагненням "докопатися" до істини - з іншого.

Сповідуючи ті ж наукові підходи, мусимо сказати і про недоліки, яких не позбавлена книга.

Коли мова вже зайшла про методику, необхідно зазначити, що історик має право на гіпотезу, власну версію історичних подій. Від версії авторки хотілося б більшої стрункості й аргументованості в тих сюжетах, які стосуються фігури М. Тарануценка (с. 214), обставин смерті М. Найдбона, аналізу змісту подій, викладених у листі Г. Кузнєцова до Ф. Бєляєва (с. 225).

Дещо сумбурно подана вступна частина книги, в якій вміщено різноманітний матеріал, у тому числі й такий, що безпосередньо не пов'язаний зі стрижневою лінією дослідження.

Не можна погодитися з твердженням про відсутність в Україні досліджень про природу колабораціонізму. В останні роки з цього приводу з'явилися цікаві праці А. Боляновського та В. Шайкан.

На с. 7, в абзаці, присвяченому колаборації, наводиться цитата з російського журналу "Родина", в якій йдеться про "180-тисячну армію Бандери, що воювала не тільки з радянськими і польськими партизанами, але і з гітлерівцями". По-перше, з наукової точки зору, не зовсім коректно залишати цю фразу без коментарів, а по-друге, насправді "хіві", "щуцмани", ті, хто служив у підрозділах, що дістали збірну назву "Українське визвольне військо" (насправді, такого об'єднання як цілісної бойової одиниці не існувало), а також "бандерівська" УПА - ніяк не можуть стояти в одному ряду, оскільки мали різну ідеологію, принципи комплектування, мету, тактику і стратегію боротьби, характер застосування.

Жодним чином не виправдовуючи колабораціонізм (до того ж він є іманентною рисою будь-яких війн), все ж дозволимо собі зауважити, що він є складнішим і суперечливішим явищем, ніж це відбито у книзі. Адже в ньому слід розрізняти й ідейно-політичні мотиви та міркування матеріального зиску, і природне прагнення вижити.

Бажано було б детальніше реконструювати окупаційний апарат, диференціювавши його за організаційними, господарськими, культурно-просвітницькими, соціальними, ідейно-пропагандистськими та іншими функціями. Якщо діяльність каральних структур та органів контролю за культурно-освітньою сферою викладена в окремих підрозділах, то інші сфери функціонування німецької адміністрації та цивільного управління залишилися без належної уваги.

Читача дещо втомлює "черезсмужжя" подій та історичних персонажів, які час від часу "виринають" в різних контекстах, своєрідне компонування тексту.

Мають місце повтори (на с. 72-73 і на с. 89, 103 і 108) і русизми, невдалі стилістичні звороти, різнописання прізвищ.

Та все ж це не заважає авторській думці, яка доноситься до того, хто вдумливо проникає в зміст.

... Якимось на початку 90-х років довелося працювати у московських архівосховищах та бібліотеках. У пошуках інформації про партизанські газети необхідно було перегорнути тисячі сторінок архівних справ, поспілкуватися з дослідниками. Поступово формувалося цілісне уявлення про цей складний феномен, його неодномірність, суперечливість. Героїка і зрада, здатність до самопожертви і шкурництво, широта людської душі й інші рефлексії - заздрість, честолюбство, марнославство - все це проступало через документи і в бесідах з професором А.Ф.Юденковим та іншими провідними фахівцями, які займалися цією проблематикою.

Згадую ті зустрічі через півтора десятиліття, читаючи книгу Л. Студьонової. З деякими її положеннями і твердженнями можна сперечатися. Але одного заперечити не можна: війна і окупація стали суворим випробуванням і для системи, і для людини. І та, й інша не завжди були готові дати гідну відповідь на виклики часу. Завдання ж історика - не применшуючи подвигу радянських людей, які врешті-решт перемогли сильного ворога, сказати всю правду про те, як це відбувалося. Праця Л. Студьонової якраз і виконана в цьому ключі.

Джерела та література:

1. Боляновський А. Дивізія "Галичина". Історія. - Львів, 2000; Його ж. Українські збройні формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). - Львів, 2003 та інші.
2. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату Україна; військової зони в роки Другої світової війни. - Кривий Ріг: Мінерал, 2005. - 451 с.